

ŞƏFƏQ İLYAS qızı MEHDİ-ZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

TÜRK VƏ QAZAX ƏDƏBİYYATINDA İSKƏNDƏR OBRAZI

Şərqdə “İskəndər Zülqərneyn” adı ilə tanınan, məşhur cahangir Makedoniyalı İskəndərin həyatı ilə bağlı əfsanələr əsasında əsərlər yazılmışdır. Məsələn, Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə”, Nəvayi “Səddi-İskəndər”, Cami “Herednamə”, Dəhləvi “Aineyi-İskəndər” və s. əsərlərdə bu mövzuya müraciət edilmişdir. Türk xalqları ədəbiyyatında İskəndərlə bağlı yazılmış əsərlər İran ədəbiyyatındakı əsərlərdən ilhamlanaraq yazılmışdır. Bu əsərlər İran ədəbiyyatındakı əsərləri təqlid etməmişdir. Hər bir əsər öz orijinallığını qoruyub saxlamışdır. Əsərlərdə İskəndərin tarixi şəxsiyyət olması ön plana çıxarılmışdır. Türk ədəbiyyatında Əbdülhaq Hamid, Əhmədi, Əhmədi Ridvanın, Həmzəvi, Qazax ədəbiyyatında isə Abay yaradıcılıqlarında İskəndər mövzusunə toxunmuşdur. Və hər bir yazıçı İskəndəri fərqli şəkildə bizə tanıtmışdır.

İskəndər mövzusunə toxunan yazarlardan biri də XIV əsrdə yaşamış türk ədəbiyyatının nümayəndələrindən Əhmədidir. O, ədəbiyyatda daha çox “İskəndərnamə” si ilə tanınır. Bu əsər Əmir Süleymana ithaf olunmuşdur. Əsər İskəndərin həyatından bəhs edir. Nizaminin “İskəndərnamə”sindən bəzi hissələr əsərə əlavə edilmişdir. Əsərdə ölümsüzlük suyunu tapan İskəndərlə Makedoniyalı İskəndərin əfsanəvi həyatı birləşdirilmişdir. İskəndərin həyatını və fəthlərini anladarkən dünya və hökmdarların tarixinə aid vacib məlumatlar da verilmişdir. Əsərdə İskəndərin dünyanı fəth etmək istəməsi onu digər hökmdarlarla üz-üzə gətirmişdir. İskəndər gücü, ədaləti simvolizə edir. Digər hökmdarlar isə ona ziddir. Əhmədinin məsnəvisində Aristotel ağılı, İskəndər ruhu, Dara isə nəfsi təmsil edir. Əsər nəzmlə yazılsa da astronomiya, fəlsəfə, tibb, siyasət və s. biliklərə yer verilmişdir.

“İskəndərnamə”də İskəndərin doğumu, təhsili, taxta keçməsi, bir mələyin ona qılınc verərək cahan hakimiyyətini xəbər etməsi, İran şahı dara ilə döyüşdə ona qalib gəlməsi, İskəndərin şahın qızı Gülşahla evlənməsi, türkləri Haq dininə çağırması, Səddi Yəcuc və Məcucu tikdirməsi, xəstələnib ölməsi və İskəndəriyyədə dəfn olunması təsvir olunmuşdur.

Əhmədinin əsəri ilk mənzum “İskəndərnamə” dir. Türk ədəbiyyatında ikinci mənzum “İskəndərnamə”ni Əhmədinin qardaşı Həmzəvi yazmışdır. Həmzəvinin əsəri bir çox xüsusiyyətlərinə görə Əhmədinin əsərindən fərqlənir.

XV əsr türk ədəbiyyatının nümayəndələrindən biri olan Əhmədi Ridvan ədəbiyyatda “Xəmsə”si ilə məşhurdur. O, məsnəvilərində Nizami Gəncəvini nüsxə götürmüşdür. “İskəndərnamə” əsəri Ridvanın ilk məsnəvisidir. Vəzn və beyt baxımından Əhmədinin “İskəndərnamə”sinə bənzəyir. Əsərdə İskəndərin həyatı, şəxsiyyəti və səfərləri təsvir edilmişdir.

Türk ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri Əbdülhaq Hamiddir. Ona türk şeirinin “şairi-əzəmi” deyirlər. Türk şeirində bir çox yeniliklərə imza atmışdır. Şeir sahəsində çox tanınsa da, o, teatr sahəsində də fəal olmuşdur. Onun “Zeynəb”, “İhlan”, “Liberte” kimi teatr əsərləri vardır. Hamidin bu oyunlarından biri də 1880-ci ildə yayımlanan “Əşbər” adlı pyesidir. Hamid əsəri bir pərdəli yazmaq düşünmüş, lakin Namiq Kamalın təkidi ilə əsəri genişləndərək iki pərdəli yazmışdır. Əsərdə Makedoniya hökmdarı İskəndər ilə Kəşmir məlikəsi Əşbərin mübarizəsi qələmə alınmışdır. Vətənin müdafiəsi, fəthlik uğrunda insanların boş yerə həlak olması təsvir edilir. İskəndər Şərqə səfər etdiyi zaman kiçik Pəncab hökmdarı Əşbərin ümitsiz, lakin qəhrəmancasına olan mübarizəsi ilə qarşılaşır. Daranın Rukzan və Əşbərin bacısı Sumru İskəndərə aşıqdirlər. Qardaşını müharibədən çəkəndirmək istəyən Sumru qardaşı tərəfindən öldürülür. İskəndərlə döyüşən Əşbər məğlub olur və əsir düşür.

İskəndər bir çox yerləri fəth etmiş və dünyanı bir dövlət halına gətirmək üçün mübarizə aparır. İskəndərin gözünü bürüyən cahangirlik onu dünyanı bir hökmdarın idarə etməli olduğunu düşündürür.

Fikrimce benim, ne lazım ihfa!...

Bir padişah elverir cihane (5, s. 55)

Dünyaya iki hökmdarı çox görən İskəndər hakimiyyəti başqasına buraxmaq istəməz. Buna görə də fəthlərinə davam edir. İskəndərin müəllimi cahangirlik uğrunda aparılan döyüşləri zalımlıq və cinayət kimi qiymətləndirir. İskəndər döyüş meydanında yanan, dağılan yerlərə və ölənlər Sumru, Rukzan, Əşbə baxaraq Aristotela bu halın nə olduğunu soruşur. Aristotelin cavabı isə belədir: “Zəfər və ya heç!”

Abdülhəq Həmid İskəndəri güclü bir fəth, lakin vəfasız aşiq kimi təsvir etmişdir. Əşbə idealları uğrunda ölümə gedir. Vəcdan əzabıyla qarşı-qarşıya qalan İskəndər əslində qalib deyil, məğlubdur. Müharibə bitmiş, şəhərlər dağılıb məhv olmuş, minlərlə insan məhv olmuşdur. Sonda İskəndər də cahangirlik sevdasının nəticələrindən məmnun olmur. Aristotellə söhbətində peşmanlığını dilə gətirir.

İskəndər əsərdə güclü və zəif ayrımında gücü təmsil edir. Quru cahangirlik sevdasının arxasınca qaçaraq qalib olsa da, ölümünə səbəb olduğu insanlara görə məğlubdur. İskəndər güclü sərkərdə olsa da, pis bir aşiqdir. İlk sevdii qadını atının ayaqları altında öldürür. Digər sevdii qadının isə ölümünə səbəb olur.

Bir-birinə çox bənzəyən iki cahangiri fərqləndirən cəhət hərbi gücüdür. İskəndər hakimiyyət dənizinin ortasındakı adanı başqasına buraxmaq istəmir və başladığı fəthləri davam etdirmək istəyir. Əşbə isə ordusu zəif olsa da, ölkəsini düşmənin işğal etməsinə razı olmur. Şərəfi ilə döyüşüb ölməyi üstün tutur. Gözlərini hirs bürümüş iki hökmdardan biri cahangirlik sevdası uğrunda sevdiiyi və sevgisini qurban verir. Digəri isə vətən sevgisi və müdafiəsi uğrunda öz bacısını əlləri ilə öldürür.

XIX əsr realist ədəbiyyatın ən böyük şairi olan Abay Kunanbayev 200-ə yaxın şeir, 3 poema və 45 nəsr əsərinin müəllifi olmuşdur. Abay əsərlərində demokratik ideyalar carçısı kimi xalqın istək və arzularını, çətinliklərini, mübarizə və əzmini realist tərzdə qələmə alıb. Abay Kunanbayev yaradıcılığı boyunca üç poema- “İskəndər”, “Maqsud”, “Əzim haqqında nəgiz” poemalarını yazmışdır.

Şair İskəndər adının Şərqdəki şöhrətini nəzərə alaraq onu baş qəhrəman seçmiş və əsəri də onun adı ilə adlandırmışdır. Əsərin əvvəlində tarixiliyin müəyyən “İskəndər” poeması tarixi şəxsiyyət olan Makedoniyalı İskəndərin adı ilə bağlansa da, onun həyatının müəyyən fraqmentlərinin əks etdirir.

Qoyulan problem İskəndərin həyatının və hakimiyyətinin hər hansı dəqiq konkret faktları ilə bağlanmır. Humanizm və insanpərvərliyin təbliği, müharibə dəhşətləri, nəhaq qan tökmək, istila, qarət və s. etiraz əsərdə ümumi səciyyədə poemanın mərkəzində dayanır. Əsərin əvvəlində tarixilik özünü müəyyən dərəcədə göstərir. Məsələn, şah Flippinin övladı olması, şah öləndə İskəndərin iyirmi bir yaşı olması və s. kimi tarixi faktlar əsərin ilk 8 bəndində əks olunmuşdur.

İskəndəri heç zaman unutmamış bu dünya

Ona şahliq tacı verib Makedoniya

Şah Filippin övladı- İskəndərin şöhrəti

Yayılib bu cahana, çatıb ulduza, aya. (6, s. 138)

“İskəndər” poeması dastan şəklində yazılıb və şair sadə və detallı olmayan nəsihət və öyüd verici mahiyyətdə anlatıma üstünlük vermişdir. Abayın yazmış olduğu “İskəndər” poeması özünə qədər yazılan əsərlərdən fərqlənir. Abay mövzunu indiyədək yazılmış əsərlərə bənzətməmiş özünə xas bir tərzdə tərənnüm etmişdir. Şair İskəndərlə bağlı bioqrafik sənədlərdən də faydalanaraq, onun dünyanı güc tətbiq edərək hakimiyyət altına alma siyasətini tənqid edir. Poema ədalət və zülmün mübarizəsi üzərində qurulmuşdur.

Abay “İskəndər” poemasında İskəndəri acgöz, zalım, qaniçən bir fəth kimi tanıtmışdır.

İskəndər! Qartal kimi göylərdə gəzdi bu ad

O qan içən rəhmsiz bir an olmadı rahat

Nə çiçəkli ellərdə, nə sonsuz səhralarda

Özünə yer tapmadı, ona dar gəldi həyat (6, s. 139)

Əsərdə İskəndər Allahın qapısını açmağa cəhd edir. Qapını açma bilməyən fəth onlardan bac istəyir. Ona bir bağlama verirlər və bağlamanın içərisindən göz çanağı sümüyü çıxır. Bu göz çanağının mənasını isə İskəndərə müəllimi Aristotel izah edir. Tərəzi hazırlayırlar və tərəzinin bir gözünə göz çanağı sümüyünü, bir gözünə isə qızıl qoyurlar. Sümük qızıldan daha ağır gəlir, lakin göz çanağı sümüyünün içərisini bir ovuc torpaq tökdükdə isə qızıl daha ağır gəlir. Aristotel bu vəziyyəti belə izah edir:

Bu dünyanı top kimi əllərinde tutsa da,

Tamahkar gözlər üçün yenə azdır dünyada.

Öləndən sonra torpaq ən əziz, qiymətlidir,

Tamah salmaz almaza, tamah salmaz yaquta. (6, s. 143)

Əsərdə İskəndərin simasında lovğalıq, tamahkarlıq, talançılıq və s. xüsusiyyətlər təsvir edilmişdir. Abayın poemada toxunduğu acgözlük, tamahkarlıq məsələsinə Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” poemasının birinci hissəsi olan “Şərəfnamə”də toxunmuşdur. Burada İskəndərə Bərdə hakimi Nüşabə dərs verir. Nüşabənin yanına gələn İskəndərə süfrə açılır. Süfrəyə daş-qaş qoyulur. İskəndər bunun nə demək olduğunu soruşduqda Nüşabə deyir:

“ Daşın ki, boğaza yolu yox daha,
Faydasız, yaramaz belə daş üçün
Bu qədər vuruşmaq, çarpışmaq nəçin?
İndi ki, yeməyə yaramaz bu daş,
Dünyada onunla ucalarmı baş?” (7, s. 215)

Hər iki şair İskəndər haqqında poema yazsalar da, Nizami Gəncəvi onun həyatı haqqında geniş məlumat vermişdir, lakin Nizami də Abay kimi İskəndər haqqında tarixilik prinsipinə əməl etməmişdir. Əsərdə Nizami İskəndər və Bərdə hakimi Nüşabəni görüşdürmüşdür, lakin Makedoniyalı İskəndər Azərbaycana gəlməmişdir və Nüşabə tarixi şəxsiyyət deyil. Nizami romantik hadisələri real hadisələrlə bağlayırdı. Abaydan fərqli olaraq Nizami Gəncəvi əsərdə İskəndəri müsbət qəhrəman kimi təsvir etmiş və onu peyğəmbərlik zirvəsinə qaldırmışdır. Əsərdə ideal hökmdar obrazı yaratmağa çalışmışdır. Abay və Nizami əsərlərində İskəndərə tarixi şəxsiyyət kimi deyil, bir obraz kimi yanaşmışlar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. O.Karaburgu Abdülhak Hamid Tarhanın tiyatro eserleri üzerinde bir araştırma ve inceleme . Denizli: Eylül 2010, 542 s.
2. A.Demircan Tanzimattan Cumhuriyyete aydınlık bir yüz: Abdülhak Hamit Tarhan. Ankara: Türk edebiyat bölümü Bilkent Üniversitesi, Eylül. 2003, 128 s.
3. <https://islamansiklopedisi.org.tr/esber>
4. <https://www.turkdebiyati.org/iskendername.html>
5. Abdülhak Hamid Tarhan tiyatroları 4 . İstanbul: Dergah yayınları, 2000, 268 s.
6. Abay. Bakı: Mütərcim, 2017, 249 s.
7. Gəncəvi N. İskəndərnamə . Şərəfnamə. Bakı: Lider, 2004, 432 s.

Şəfəq İlyas qızı Mehdi-zadə

Türk və Qazax ədəbiyyatında İskəndər obrazı

Xülasə

İstər Şərq, istərsə də Qərb ədəbiyyatında ən çox toxunulan mövzulardan biri də Makedoniyalı İskəndər olmuşdur. Biz Şərqdə bu mövzuya ilk dəfə İran ədəbiyyatında rast gəlirik. Türk xalqları ədəbiyyatının nümayəndələri İran ədəbiyyatından bəhrələnmiş və orijinal əsərlər yazmışdır. Məqalədə Türk və Qazax ədəbiyyatında İskəndər mövzusuna müraciət etmiş müəlliflər araşdırılmış və onların yaratdıqları İskəndər obrazı təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Əhmədi, Türk ədəbiyyatı, Abay, Aristotel, İskəndər

Shafag Ilyas gizi Mehdi-zade

The image of Alexander in Turkish and Kazakh literature

Summary

One of the most talked about topics in both Eastern and Western literature was Alexander the Great. We come across this topic in Iranian literature for the first time in the East. Representatives of the literature of the Turkic peoples benefited from Iranian literature and wrote original works. The article examines the authors who addressed the subject of Alexander in Turkish and Kazakh literature and analyzes the image of Alexander they created.

Keywords: Ahmadi, Turkish literature, Abay, Aristotle, Alexander

Шафаг Ильяс кызы Мехди-заде

Образ Александра в турецкой и казахской литературе

Резюме

Одной из самых обсуждаемых тем как в восточной, так и в западной литературе был Александр Великий. Мы впервые сталкиваемся с этой темой в иранской литературе на Востоке. Представители литературы тюркских народов воспользовались иранской литературой и написали оригинальные

произведения. В статье исследуются авторы, обращавшиеся к теме Александра в турецкой и казахской литературе, и анализируется созданный ими образ Александра.

Ключевые слова: Ахмади, Турецкая литература, Абай, Аристотель, Александр.